

Artur Górak
(Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej)

Struktury Banku Państwowego Imperium Rosyjskiego w Królestwie Polskim

Structure of the State Bank of the Russian Empire in the Kingdom of Poland

Keywords: Russian Empire, Kingdom of Poland, 19th century, Ministry of Finance, the Polish Bank, the Russian state bank, savings banks

Annotation: The Bank of Poland (1828-1886) played an important role in the financial and economic system of the Kingdom of Poland. The Bank performed various functions by conducting deposit, credit and issue operations, and supporting the state enterprises and managing them, as well as realizing the state investments. The Bank was the state's tool and at the same it tasks and competencies were much wider than those of other state-owned banks at the time. An expression of the Bank's economic and social role was the establishment of branches in various (not only gubernatorial) the Kingdom cities. In 1886 the Russian authorities transformed the structures of the Bank of Poland into the Warsaw cantor of state banks and its branches in the Kingdom of Poland. The liquidation of activities of the Bank of Poland lasted for nine years, however, many types of its specific activities have been preserved. Then the Bank of Poland became a model for the reform of the Russian state bank initiated by the Minister of Finance Witte. The new statute of the Russian state bank from 1894 contained solutions taken over from the Polish bank. The state-owned bank also conducted operations via cash registers of various offices subordinate to the Ministry of Finance and supervised small credit institutions.

Структуры Государственного банка Российской империи в Королевстве Польском

Ключевые слова: Российская империя, Королевство Польское, XIX век, Министерство финансов, Польский банк, государственный банк, сберегательные кассы

Аннотация: Польский Банк (1828-1886) исполнял важную роль в финансовой и хозяйственной системе Королевства Польского. Он реализовал разнородные функции ведя деятельность: депозитно-кредитную, эмиссионную, а также поддерживая государственные заводы и управляя ними. Безусловно он был орудием государства, а одновременно его задачи и компетенции были гораздо шире, чем других банков того времени. Отражением хозяйственной и общественной роли Банка было создание отделов в разных (не только губернских) городах Королевства. В 1886 г. российские власти ликвидируя его самостоятельность преобразовали структуры Польского банка в Варшавскую контору государственного банка и ее отделения. Ликвидация

(счетов) деятельности Польского банка длилась 9 лет однако немало видов его деятельности сохранилось. Позже Польский банк был одним с образцов для реформы Российского государственного банка, инициированной министром финансов Витте. Новый Устав российского государственного банка с 1894 г. содержал идеи, взятые у Польского банка. Государственный банк проводил свои операции тоже за посредством казначейств и касс разных учреждений финансового ведомства также контролировал учреждения мелкого кредита.

1. Geneza. Bank Polski

Bank Polski pełnił ważną rolę w systemie finansowym i gospodarczym Królestwa Polskiego. Realizował różnorodne funkcje prowadząc działalność m.in. depozytowo-kredytową, emisyjną, oraz wspierając przedsiębiorstwa państwowe. Był jednym z najważniejszych narzędzi polityki finansowej państwa a jednocześnie jego zadania i kompetencje były szersze niż ówczesnych banków państwowych. Bez względu na jego znaczenie dla gospodarki i społeczeństwa podzielił jednak los państwa, z którym był związany – Królestwa Polskiego. Został administracyjnie przejęty przez Bank Państwowy Imperium Rosyjskiego. Przejęcie oznaczało oczywiście zagarnięcie jego majątku, ale w innych elementach możemy mówić o przekształceniu i kontynuacji działalności. Niezależnie od oceny celów i skuteczności rosyjski bank państwowy działał na terenie Królestwa Polskiego pełniąc różnorakie funkcje administracyjne i społeczne. Obie te konstatacje wymagają krótkiego rozwinięcia. Mianowicie bank zazwyczaj nie kojarzy nam się z administracją państwową ale rosyjski bank państwowy bez wątplenia taką administracją był. Był też jednocześnie zakładem administracyjnym i przedsiębiorstwem konkurującym z innymi podmiotami oferującymi produkty bankowe. Jednak jako narzędzie państwa miał nieporównanie większe możliwości wpływania na finanse i gospodarkę niż konkurencja. Tymczasem w polskiej historiografii nie znajduje to należytego odbicia a przecież to właśnie finanse zaczynają dominować w polityce państwowej Rosji w drugiej połowie XIX wieku.

Zgoła inną sytuację mamy w przypadku Banku Polskiego. Jego długa i interesująca historia znalazła dość bogate odzwierciedlenie w literaturze¹. Tutaj przypomnimy tylko kilka faktów. Utworzono go 17 (29) stycznia 1828 r. w Warszawie z inicjatywy ks. Franciszka Ksawerego Druckiego-Lubeckiego². Poza prowadzeniem

¹ *Bank Polski 1828-1928, Warszawa 1928*; T.J. Buczkowski, H. Nowak, *Bank Polski 1828-1928. Dla upamiętnienia stuletniego jubileuszu otwarcia*, Warszawa 1928; A. Grodek, *Idea banku narodowego, geneza Banku Polskiego 1763-1828*, Warszawa 1936; C. Leszczyńska, *Polska bankowość centralna 1828-1989: Bank Polski, Polska Krajowa Kasa Pożyczkowa, Bank Polski SA, Narodowy Bank Polski, „Bank i Kredyt”*, 2006, nr 2; też, *Zarys historii polskiej bankowości centralnej*, Warszawa 2010, www.nbp.pl/publikacje/historia/rzut.pdf

² *Dziennik Praw Królestwa Polskiego* (dalej: DPKP), t. 12, s. 119; *Zbiór Postanowień Administracyjnych Królestwa Polskiego* (dalej: ZPAKP), Wydział Skarbu, t. X, s. 3; *Краткий очерк деятельности Польского банка за все время существования его с 1828 г. по 1886 год, а также деятельности Варшавской конторы государственного банка за время с 1-го января 1886 года до 1-го января 1894 года*, Warszawa 1894; J.N. Rembertowski, *Bank Polski w okresie 50-letnim (1828-1878)*, odbitka z *Ekonomisty*,

rozliczeń państwowych czyli tzw. obsługą długu państwa, w *Instrukcji szczegółowej dla Banku Polskiego* z 17 (29) lipca 1828 r. od razu podkreślono także drugi kierunek działalności – wspieranie rozwoju handlu, kredytu i przemysłu narodowego.³ Rozwój organizacyjny został niejako podsumowany w drugiej *Instrukcji* z 9 (21) lipca 1840 r.⁴ Na czele banku stali: prezes, wiceprezes i trzech dyrektorów jednak ważniejsze sprawy rozstrzygano kolegialnie, w zarządzie.⁵ 10 (22) stycznia 1833 r. Bankowi Polskiemu przekazano zarządzanie przemysłem górnictwem Królestwa Polskiego i dopiero 21 listopada (3 grudnia) 1842 r. przemysł ten, wraz z dniem 20 grudnia 1842 r. (1 stycznia 1843), oddano w administrowanie znów powołanemu wydziałowi górnictwa.⁶ Innym przykładem administrowania przez bank są warzelnie soli w Ciechocinku, które były jego własnością do 1870 r. Trzeba pamiętać, że Bank Polski zarządzał wieloma innymi zakładami przemysłowymi i realizował inwestycje rządowe, np. w latach 1829–1837 finansował budowę dróg.⁷ Bank Polski podlegał dyrektorowi głównemu Komisji Rządowej Prawa i Sprawiedliwości Królestwa Polskiego, a od 1869 r. ministrowi finansów Imperium Rosyjskiego.⁸

Artykuł niniejszy dotyczy jednak nie samej działalności banku państwowego, ale jego struktur terenowych i ich powiązań z innymi organami państwa. Agendy banku potraktujemy tu jak struktury pewnego rodzaju administracji specjalnej porządkując naszą wiedzę na temat. Istnienie oddziałów banku jako struktur urzędowych nie tylko miało istotny wpływ na dostępność produktów banku, ale też pozwalało realizować określoną politykę państwa. Postaramy się pokazać, że agendy banku wchodziły w interakcje z innymi organami administracji państwowej a szczególnie z resortu finansów, co spajało tę z założenia niespójną administrację. Takie interakcje były np. oczywiste przy zarządzaniu zakładami przemysłowymi lub ściąganiu podatków czy też opłat administracyjnych⁹. Utworzenie i działanie agendy banku wiązało się też z napływem urzędników i ich rodzin co stanowi element krajobrazu społecznego i szerszej - polityki kolonizacyjnej na zachodnich kresach Imperium.

Bank Polski na początku okresu unifikacyjnego otwierał swoje filie¹⁰ w różnych (nie tylko gubernialnych) miastach Królestwa, kolejno w: Łodzi, Włocławku, Lublinie, Płocku, Kaliszu, Częstochowie, Radomiu, Łomży, Jędrzejowie, Piotrkowie¹¹. Filie te

Warszawa 1878, s. 5-8.

³ *Инструкция Польскому банку*, § 1 a, b; Ustawa 17 (29) stycznia 1828 r., art. 1.

⁴ ZPAKP. Wydział Skarbu, t. X, s. 31; A. Okolski, t. I, Warszawa 1880, s. 186

⁵ *Краткий очерк деятельности Польского банка...*, s. 74.

⁶ Tamże, s. 77.

⁷ A. Okolski, *Wykład prawa administracyjnego oraz prawa administracyjnego obowiązującego w Królestwie Polskiem*, t. I, Warszawa 1880, s. 186-188.

⁸ DPKP, t. 69, s. 197.

⁹ J.N. Rembertowski, *Bank Polski w okresie 50-letnim (1828-1878)*, odbitka z *Ekonomisty*, Warszawa 1878, s. 14.

¹⁰ Początków idei zakładania filii czy też innych sposobów świadczenia usług bankowych „na prowincji” można też szukać już na pocz. I. 30-ch: H. Radziszewski, *Bank Polski*, s. 83-84.

¹¹ ZPAKP. Wydział skarbu, t. 10: Bank Polski, nr 6, s. 195 (Łódź) i nr 12, s. 245 (Włocławek); *Zbiór Praw*, t. 2 (1872), nr 8, s. 55 (Płock i Kalisz); *Zbiór Praw*, t. 3 (1873), nr 30, s. 149 (Częstochowa i Radom);

otwierano głównie celem świadczenia kredytów¹² skupu weksli, przyjmowania kapitałów na lokaty i przekazów do Warszawy a także przyjmowania wpłat i realizacji wypłat, choć w tych celach Bank Polski mógł potem korzystać z pośrednictwa kas różnych urzędów: skarbowych, miejskich, solnych, celnych i pocztowych. Zapewne dlatego przy budowie sieci przedstawicielstw kierowano się rozwojem życia gospodarczego i potrzebami klientów a nie statusem administracyjnym miasta.¹³ T.J. Buczkowski przyczyny zakładania filii terenowych upatruje, poza ogólnym rozwojem życia gospodarczego, we wzroście obrotu wekslowego i pisze:

Te t. zw. kantory nie miały w pierwszej chwili pełnego zakresu działania, gdyż mogły spełniać tylko trzy rodzaje czynności: dyskontować weksle miejscowe, przyjmować kapitały na procent i na przekazy." Autor ten przypomina też o pewnym ewenemencie jakim było otworzenie, po pomorze bydła w 1831 r., na pewien okres, przedstawicielstw w Kijowie i Berdyczowie, które „obok wypłat dostawcom bydła prowadziły również dyskonto weksli, opłacały kupony od papierów wartościowych i przyjmowały wkłady¹⁴.

Z kolei J.N. Rembertowski wylicza te oddziały i podaje daty ich otwarcia¹⁵:

- łódzki, 9 grudnia 1865 r.
- wrocławski, 6 lutego 1867 r.
- lubelski, 13 lipca 1870 r.
- kaliski, 27 marca 1872 r.
- płocki, 27 maja 1872 r.
- radomski, 13 października 1873 r.
- częstochowski, j.w.
- jędrzejowski, 3 kwietnia 1875 r.
- łomżyński, 3 kwietnia 1875 r.
- piotrkowski, 13 grudnia 1875 r.

Wkrótce (w 1878 r.) oddział jędrzejowski przeniesiono do Kielc.¹⁶ Poniżej przytaczamy treść aktu powołania pierwszej filii Banku Polskiego.

Zbiór Praw, t. 6 (1875), nr 36, s. 317 (Łomża i Jędrzejów); Zbiór Praw t. 7 (1875 cz. 2), Nr. 74 (Piotrków).

¹² J.N. Rembertowski, *Bank Polski w okresie 50-letnim (1828-1878)*, odbitka z *Ekonomisty*, Warszawa 1878, s. 36; por.: C. Leszczyńska, *Zarys historii polskiej bankowości centralnej*, Warszawa 2010, s. 13.

¹³ A. Peretz, *Instytucje Banknotowe. Ich historia, znaczenie i działalność*, Warszawa 1913, s. 213-214; S. Karpiński, *Zasady działalności banków i zarys historyczny głównych epok ich rozwoju*, Warszawa 1898, s. 101.

¹⁴ T.J. Buczkowski, *Bank Polski 1828-1885*, [w:] *Bank Polski 1828-1928*, s. 60; o akcji z 1832 r. pisze też J.N. Rembertowski, *Bank Polski w okresie 50-letnim (1828-1878)*, odbitka z *Ekonomisty*, Warszawa 1878, s. 40.

¹⁵ J.N. Rembertowski, *Bank Polski w okresie 50-letnim (1828-1878)*, odbitka z *Ekonomisty*, Warszawa 1878, s. 36.

¹⁶ Zbiór Praw, t. 13 (1878), s. 28, 12 I 1878 r., об открытии отделения Польского банка в г. Кельцах; J.N. Rembertowski, *Bank Polski w okresie 50-letnim (1828-1878)*, odbitka z *Ekonomisty*, Warszawa 1878, s. 39.

Najwyższe pozwolenie na utworzenie sposobem próby Kantoru Banku Polskiego w Łodzi
(d. 9 (21) listopada 1865 r.)

Jaśnie Wielmożny Hrabio Teodorze synu Teodora!

Komitet do Spraw Królestwa Polskiego, rozważywszy z rozkazu najwyższego przedstawienie rady Administracyjnej Królestwa, dotyczące utworzenia w mieście Łodzi kantoru Banku Polskiego, i uznawszy zaprowadzenie tegoż za pożyteczne, wynurzył zdanie, ażeby upoważnić Radę Administracyjną do wprowadzenia w wykonanie, w sposobie próby, projektowanego w protokóle jej posiedzenia z dnia 3 (15) Września 1865 roku (poz. 792) urzędnika wzmiankowanego kantoru, z wyznaczeniem do dyspozycji Prezesa banku summy tysięcy pięćset rubli na koszt utrzymania kantoru w latach 1865 i 1866.

Najjaśniejszy Pan raczył napisać własnoręcznie na protokóle Komitetu w dniu 6 (18) Listopada „Исполнить”.

O takowej woli Najjaśniejszej, w niebytności Ministra Sekretarza stanu, mam zaszczyt zawiadomić J.W. Pana, prosząc przyjąć zapewnienie mego najgłębszego uszanowania.

(podpisano) S. Starynkiewicz
St. Petersburg, d. 9 (21) Listopada 1865 roku.¹⁷

W końcu l. 70-ch etat tego oddziału składał się z: zarządzającego, kontrolera i buchaltera w jednym, kasjera, starszego i młodszego pomocnika kontrolera oraz dwóch urzędników do pisma. Pozostałe dziewięć oddziałów w tym czasie miało etaty sześciuosobowe, mniejsze o jednego urzędnika do pisma.¹⁸

Nieco więcej o pobudkach do otworzenia filii banku napisano przy rozpatrywaniu wniosku o utworzenie oddziału we Włocławku: podkreślono, że chodzi o „korzyści Kantorów Bankowych, ku rozwinięciu i ożywieniu przemysłu i handlu w miejscowościach, wykazujących swoją działalność na tem polu”. Decydenci jednak mieli wątpliwości co do pożytków z utworzenia stałego kantoru we Włocławku więc zdecydowano się na dwa lata próby. Po tym czasie Rada Administracyjna miała ułożyć wniosek w tej sprawie „jeżeli doświadczenie wykaże rzeczywistą potrzebę utrzymania onego, dla korzyści miejscowego przemysłu”.¹⁹

Następny oddział utworzono w Lublinie ukazem z 5 XII 1869 r. a kolejne, od razu dwie filie, utworzono w Płocku i Kaliszu ukazem z 25 I 1872 r. ogłoszonym 10 II 1872 r.²⁰ Niestety relacja z tych aktów prawnych wydrukowana w *Zbiorze Praw* jest

¹⁷ ZPAKP, Wydział skarbu, t. X Bank Polski, s. 192-194

¹⁸ J.N. Rembertowski, *Bank Polski w okresie 50-letnim (1828-1878)*, odbitka z *Ekonomisty*, Warszawa 1878, s. 83-84.

¹⁹ ZPAKP, Wydział skarbu, t. 10: Bank Polski, nr 11 Najwyższe pozwolenie na utworzenie, sposobem próby na lat dwa, kantoru banku Polskiego w Włocławku, 5 (17) XII 1866), s. 243-244; Nr 12, Decyzja wprowadzająca w wykonanie najwyższe przyzwolenie na utworzenie, sposobem próby na lat dwa, kantoru Banku Polskiego w Włocławku, 6 (28) XII 1866 r. s. 244-246,

²⁰ Высочайшее повеление от 5 дек. 1869 г. о открытии отделения Госбанка в Люблине; Высочайшее повеление от 29 янв. 1872 г. о учреждении отделений Государственного банка в гг. Плоцке и Калише – Свод Узаконений и Распоряжений Правительства (dalej: СУиРП), № 16, 1872 г., с. 242; *Zbiór Praw*, t. 2 (1872) s. 54-55; *Zbiór Praw*, t. 2 (1875), s. 352, об открытии отделений Польского

bardzo lakoniczna. Także następne dwie filie, w Częstochowie i Radomiu, utworzono jednym aktem prawnym z 13 (25) VI 1873 r. I tym razem także odwołano się do przypadku Lublina.²¹ Następnie 14 III 1875 r. powołano oddziały Banku Polskiego w miastach Łomży i Jędrzejowie²², a na koniec w Piotrkowie²³. Jak już wspomnieliśmy, oddział w Jędrzejowie potem zlikwidowano a utworzono w Kielcach a ten zamknięto w 1899 r.

2. Przejęcie przez bank państwowy

Tymczasem likwidacja autonomii administracyjnej Królestwa przyniosła intensywne zawirowania w kompetencjach banku a ostatecznie doprowadziła do likwidacji jego samodzielności. Tutaj wspomnimy tylko kilka z takich zmian. Gdy ukazem z 14 (26) marca 1869 r. w miastach gubernialnych zostały utworzone izby skarbowe, to jednocześnie zlikwidowano ostatnie działy byłej Komisji Rządowej Przychodów i Skarbu, Urząd Loterii włączono do Banku Polskiego, a Mennicę Warszawską podporządkowano Warszawskiej Izbie Skarbowej. Następnie przy okazji zamknięcia Komisji Likwidacyjnej ukazem z 2 (14) stycznia 1870 r. Komitet Urządzący przydzielił część jej kompetencji Bankowi Polskiemu.²⁴ Wszystko to wpływało także na czynności agend terenowych banku, ale nosiło charakter tymczasowy, przejściowy

Ostatecznie na podstawie opinii Rady Państwowej zatwierdzonej 3 czerwca 1885 r. o przekształceniu struktur Banku Polskiego minister finansów polecił bankowi państwowemu otworzyć z dniem 1 stycznia 1886 r. działalność Warszawskiego Kantoru Banku Państwowego i jego oddziałów w Królestwie Polskim²⁵. Wydano dla tego kantoru *Instrukcję*, która wprowadzała rozwiązania rosyjskie. Tego samego roku utworzono stanowisko drugiego zastępcy zarządzającego bankiem i pozwolono kantorowi i oddziałom udzielać pożyczek pod zastaw cukru²⁶. Działalność kantoru banku państwowego w Warszawie i jego oddziałów w Królestwie została zainaugurowana w styczniu 1886 r. H. Radziszewski tak oto opisuje tę uroczystość:

Wszystko już było więc „przygotowaniem”. Należało już tylko uwieńczyć „robotę”. Zgodnie z życzeniem ministerium finansów odbyła się w gmachu Banku

банка в г. Калише и Плоцке.

²¹ СУиРП, № 59, 1873 г., с. 1433; Zbiór Praw, t. 3 (1873), s. 148-149.

²² СУиРП, 1875 г., № 46, с. 555; Zbiór Praw, t. 6 (1875), 14 III 1875 r, № 36, s. 318-319.

²³ Zbiór Praw, t. 8, № 6, s. 14, 28 XI 1875 r., об учреждении отделения Польского банка в г. Петрокове; СУиРП, 1876 г., № 7, с. 65.

²⁴ ДПКР, т. 67, s. 403; т. 69, s. 197; ДПКР, т. 69, s. 197 i n. ПУКЦП, т. II-II; ДПКР, т. 62, т. 70; *Краткий очерк деятельности Польского банка за все время существования его с 1828 г. по 1886 год, а также деятельности Варшавской Канторы Государственного банка по ликвидации дел б. Польского банка за время с 1-го Января 1886 года до 1-го Января 1894 года*, Варшава 1894; L. Gluck, op. cit., s. 94-96, 131; H. Radziszewski, *Bank Polski*, Warszawa 1910, s. 326-327; W. Terlecki, *Mennica Warszawska 1765-1965*, Wrocław 1970; K. Grzybowski, *Historia państwa i prawa Polski*, t. 4: *Od uwłaszczenia do odrodzenia państwa*, Warszawa 1982, s. 65; A. Okolski, dz. cyt., s. 181 - 182; E. Kosieradzka, *Geneza banku centralnego na ziemiach polskich*, „Annales UMCS” VOL. LXIII, 1, sectio G, 2016, s. 41 - 60;

²⁵ Zbiór Praw, t. 29 (1885, cz. 3), s. 34 i n., 3 VI 1885 r., о преобразовании Польского банка.

²⁶ Zbiór Praw, t. 29 (1885, cz. 3), s. 42, 5 VII 1885 r.; Zbiór Praw t. 30 (1885, cz. 4), s. 356, 11 XII 1885 r.

w dniu 1 (13) stycznia 1886 roku „uroczystość poświęcenia”. Nabożeństwo, w obecności generała gubernatora, gubernatora i innych „osób”, odprawił w gmachu Banku Polskiego o godz. 1-y popoł. archiepiskop Chełmski i Warszawski, Leoncyusz. Ręka archiepiskopa poświęciła gmach polskiego Banku, przeina-czając go na Bank Państwowy. Podobnie uroczystości odbyły się na prowincji. Po nabożeństwie odbyło się śniadanie: pito na cześć nowego dzieła, uwieńcze-nia wieloletnich zabiegów i starań.²⁷

Jednocześnie z rachunków Banku Polskiego przelano gotówkę i przekazano pa-piery wartościowe na konta warszawskiego kantoru banku państwowego. Kantor ten miał otrzymać od swojej centrali milion rubli, oddział – po 50 tys. rub., a do przepro-wadzenia operacji zamknięcia kont Banku Polskiego otworzono rachunek likwidacyj-ny²⁸. Część urzędników Banku Polskiego i jego oddziałów miała zostać zwolniona, by ustąpić miejsca nowym, sprowadzonym z Imperium pracownikom²⁹.

Na tym tle kuriozalne wydaje się utworzenie w 1884 r. oddziału banku w Toma-szowie. Przy czym chodzi o Tomaszów położony w guberni piotrkowskiej, niedaleko samego Piotrkowa i Łodzi, gdzie już istniały oddziały Banku Polskiego a przypomnij-my, że w tej guberni działał też oddział częstochowski. Oddział ten jest pomijany mil-czeniem w pracach poświęconych Bankowi Polskiemu. Zasadniczo słusznie, ponieważ był to oddział Banku Państwowego Imperium Rosyjskiego. Na jego etat składały się stanowiska: zarządzającego, kontrolera, buchaltera, kasjera, st. pomocnika kontrolera, st. pomocnika kasjera i kancelisty.³⁰ O powstaniu tego oddziału w 1884 r. świadczy akt powołania na stanowisko zarządzającego N.N. Jurieniewa z 21 III 1884 r.³¹ Ponadto dzięki działalności tego oddziału w zestawieniu działalności rosyjskich państwowych kas oszczędnościowych za 1885 r. wykazano gubernię piotrkowską (jako jedyną w Królestwie).³² Powołanie tej agendy banku państwowego można tłumaczyć nieopodal położoną Spalą, do której regularnie jeździła wypoczywać rodzina panująca a wraz z nią z rzeszą urzędników dworu.³³

Oddziały przekształcone z oddziałów Banku Polskiego dalej podlegały centrali warszawskiej przekształconej w kantor. A. W. Bugrow tak rzecz ujmuje:

²⁷ H. Radziszewski, op. cit., s. 140

²⁸ Zbiór Praw, t. 31 (1) (1886, 1 półrocze), s. 25.

²⁹ S. Karpiński, op. cit., s. 114–115; H. Radziszewski, op. cit., s. 139–140, 329–332. Zob. H. Grzy-bowski, op. cit., s. 65, 211; L. Gluck, *Bank Polski 1828–1885. Fakty i problemy*, [w:] *Bank Polski 1828–1885*, Warszawa 1988 s. 135–136.

³⁰ *Памятная книжка петроковской губернии на 1885 год*, c. 47–48.

³¹ K. Latawiec, A. Górak, J. Legieć, S. Bogdanow, *Naczelnicy organów rosyjskiej administracji spe-cjalnej w Królestwie Polskim w latach 1839–1918. Słownik biograficzny*. Tom 3: *Zarząd dobrami, finansami, przemysłem i handlem*, Lublin 2018, biogram Nikołaja Nikołajewicza Jurieniewa.

³² AP w Kaliszu, Bank Państwowy oddział w Kaliszu, syg. 663, s. 200–201, Tabela sald depozytów (pieniężnych i w papierach wartościowych) w państwowych kasach oszczędnościowych wg guberni i rejonów, do 1 stycznia 1864–1906 r.

³³ Szczątkowy (10 j.a.) zespół archiwalny tego oddziału (Bank Państwowy Oddział w Tomaszowie) jest przechowywany w Archiwum Państwowym w Lublinie.

На базе филиальной сети Польского банка в системе Государственного банка помимо Варшавской конторы было создано 10 отделений: Вроцлавское, Калишское, Келецкое, Лодзинское, Ломжинское, Люблинское, Петроковское, Плоцкое, Радомское и Ченстоховское.³⁴

Tak więc nie wymienia oddziału tomaszowskiego. W ten oto sposób w 1886 r. działało w Królestwie 11 oddziałów rosyjskiego banku państwowego mimo iż przejęto tylko 10 oddziałów Banku Polskiego.

Likwidacja kont Banku Polskiego trwała dziewięć lat i co roku opracowywano szczegółowe sprawozdania z tego procesu.³⁵ Jednak wiele rodzajów działalności, dla niego specyficznej, zostało zachowane co oznaczało, że nie wprowadzono całkowicie przepisów rosyjskiego banku państwowego. Już według opinii Rady Państwowej z 3 czerwca 1885 r.³⁶ Warszawski Kantor Banku Państwowego miał kontynuować działalność Banku Polskiego w postaci prowadzenia konta Królestwa Polskiego m.in. obsługiwać jego dług. Ponadto postanowiono utrzymać jego specyfikę w postaci udzielania pożyczek na zakup maszyn rolniczych oraz kierowanie zarządem loterii. Następnie, w akcie likwidacji Banku Polskiego, doprecyzowano kontynuowanie jego działalności przez kantor warszawski różniące go od Banku Państwowego Imperium Rosyjskiego. Przyjmowano więc wkłady nie tylko jak w Rosji na przechowanie, ale też celem inwestowania, zarządzania nimi. Także operacje przelewowe dalej prowadzono według taryf polskich. Pozwolono też kantorowi warszawskiemu na przyjmowanie pieniędzy celem przekazania kasom skarbowym Królestwa Polskiego. Zarządzający kantorem i oddziałami jak poprzednio mieli prawo na prośbę każdego petenta otwierania specjalnych rachunków bieżących zabezpieczonych na papierach wartościowych. Kolejną zachowaną specyfiką było przyjmowanie na przechowanie pod zastaw towarów według taryf Banku Polskiego w magazynach kantoru warszawskiego i oddziału łódzkiego. Pod zastaw tych towarów można było wydawać pożyczki, ale już według przepisów rosyjskich³⁷.

Przy okazji likwidacji zobowiązań Banku Polskiego dowiadujemy się, że na początku l. 90-ch swoje budynki miały on w Warszawie, Łodzi, Łomży, Lublinie, Kaliszu, Piotrkowie, Radomiu i Częstochowie a przedtem dwa domy we Włocławku i Kielcach, które z powodu likwidacji tych oddziałów, zostały przekazane odpowiednio kasie państwowej i gimnazjum męskiemu. Pozostałe budynki i nieruchomości przeszły na własność rosyjskiego banku państwowego w 1893 r.³⁸

³⁴ А. В. Бугров, *Государственный банк Российской империи: из истории мелиорационного кредита*, „Деньги и кредит” № 1 (2014), s. 63.

³⁵ *Краткий очерк деятельности Польского банка...*, s. 229 – 304.

³⁶ СУиРП, 1885, art. 625, О преобразовании Польского банка; Полное собрание законов Российской империи (dalej: ПСЗРИ), собр. 3, т. 5 (1885), № 3019.

³⁷ СУиРП, 1885, art. 55, Об открытии действий варшавской конторы государственного банка и его отделений в Царстве Польском.

³⁸ *Краткий очерк деятельности Польского банка...*, s. 61-62.

3. Bank Państwowy Imperium Rosyjskiego

W tym miejscu warto krótko przypomnieć dzieje rosyjskiego banku państwowego, który oficjalnie rozpoczął swoją działalność dopiero 2 lipca 1860 r.³⁹. Oczywiście istnieje bogaty stan badań działalności państwa rosyjskiego w tej sferze jak i działalności samego banku państwowego. Poważne prace ukazały się jeszcze przed upadkiem Imperium. Jest to jednak przeważnie literatura rosyjskojęzyczna. Nawet Jan Gottlieb Bloch (Iwan Stanisławowicz)⁴⁰ wydał swoje dzieło w tym języku.⁴¹ Powstało też szereg prac poświęconych bezpośrednio bankowi państwowemu a w tym i jego strukturze.⁴² Polskim badaczom warto polecić materiały archiwalne Rosyjskiego Państwowego Archiwum Historycznego w Sankt Petersburgu, które nabierają szczególnego znaczenia wobec szczątkowego (poza oddziałem łomżyńskim) zachowania spuścizny przedstawicielstw banku państwowego w Królestwie Polskim.⁴³ Do źródeł drukowanych o charakterze podstawowym należy zaliczyć przede wszystkim roczne sprawozdania banku oraz wieloletnie przeglądy działalności.⁴⁴

Bank Państwowy był ściśle związany z polityką finansową Imperium, a szczególnie budżetową i fiskalną, był jej narzędziem i częścią administracji podlegającej ministrowi finansów.⁴⁵ Poza pełnieniem funkcji banku emisyjnego zajmował się też kredytowaniem rosyjskiego przemysłu. Dodano mu też inne funkcje takie jak przejmowanie i zarządzanie likwidowanymi instytucjami finansowymi, także prywatnymi i społecznymi oraz administrowanie instytucjami drobnego kredytu. Agendami banku były także kasy skarbowe zasadniczo podległe izbom skarbowym. Bank Państwowy podlegał ministrowi finansów i nadzorowi Rady Państwowych Instytucji Kredytowych. Zarząd tego banku składał się z 6 dyrektorów i 3 deputatów. Kantorami banku kierowali zarządzający i dyrektorzy. Zarządzający kantorem mianowany był przez imperatora na wniosek ministra finansów. Zarządzającym warszawskim kantorem banku państwowego od 1 stycznia 1886 r. został bar. Gustaw Gustawowicz Drizen, który od 8 lipca 1885 r. pełnił obowiązki prezesa banku polskiego. Jego następcą od 29 października 1893 r. był Iwan Wasiljewicz Makarenko (do 1907 r.). Ostatnim prezesem

³⁹ Е. И. Ламанский, *Статистический обзор операций государственных кредитных установлений с 1817 г. до настоящего времени*, Санкт-Петербург 1854, s. 69.

⁴⁰ A. Grodek, *Bloch Jan Gottlib*, [hasło w:] *Polski Słownik Biograficzny*, t. 2, Kraków 1936, s. 124-126.

⁴¹ И.О. Блюх, *Финансы России XIX столетия: История. Статистика*, Санкт-Петербург 1882.

⁴² Patrz szerzej m.in.: В.Т. Судейкин, *Государственный банк: исследование его устройства, экономического и финансового значения*, Санкт-Петербург 1891; Н.С. Петлин, *Назначение, устройство и очерк деятельности Государственного банка*, Санкт-Петербург 1892; А.Н. Гурьев, *К реформе Государственного банка*, Санкт-Петербург 1893.

⁴³ AP w Piotrkowie Trybunalskim, Piotrkowski Oddział Banku Państwa, 35 j.a.; AP w Łodzi, Łódzki Oddział Banku Państwa, 57 j.a.; AP w Radomiu, Oddział Banku Państwa w Radomiu, 3 j.a.; AP w Łomży, Oddział Banku Państwowego w Łomży, 238 j.a.

⁴⁴ W latach 1869-1915 co roku wydawano za rok poprzedni np. *Отчет Государственного банка, его контор и отделений за 1888 год*, Санкт-Петербург 1889, a okresowo wydawano przeglądy wieloletnie np. *Отчет Государственного банка; Государственный банк. Данные по конторам и отделениям. 1901-1910*, Санкт-Петербург 1912; *Государственный банк. Данные по конторам и отделениям. 1905-1914*, Петроград 1915.

⁴⁵ А. А. Васильев, *Новгородское и Череповецкое отделение государственного банка «1895-1914 гг.»*, „Новгородский исторический сборник РАН”, 2005, s. 252 – 298.

był Nikołaj Orestowicz Tyzenhauzen.⁴⁶ Ze względu na odległości między regionami Imperium oraz słabo rozwiniętą komunikację struktury terenowe banku państwowego odgrywały kluczową rolę w realizacji znacznej części jego zadań.⁴⁷

Bank Państwowy Imperium Rosyjskiego odziedziczył po swoim poprzedniku - *Bank Kommierczeskij*, jedynie 6 kantorów nie licząc centrali (Moskwa, Archangielsk, Odessa, Ryga, Jekaterynburg i Charków) i 4 oddziały tymczasowe otwierane na czas trwania wielkich jarmarków lub sezonu turystycznego (np. w Jałcie). Niebawem, w 1862 r., utworzono jeszcze kantor w Rostowie nad Donem. System oddziałów banku tworzono na podstawie ukazu z 20 XII 1863 r. a mieściły się z reguły w budynkach izb skarbowych lub innych budynkach resortu finansów. Wkrótce bo 15 czerwca 1864 r. otworzono oddziały w 12-u większych miastach gubernialnych: Astrachaniu, Kazaniu, Penzie, Woroneżu, Władymirze, Jarosławlu, Tambowie, Jekaterynosławiu (Dnieprze), Kiszyniowie, Saratowie, Samarze i Rjazaniu.⁴⁸ Rozwój sieci terenowej był powolny zupełnie stracił dynamikę po powołaniu w 1868 r. jeszcze 5 oddziałów choć zakładano, że wzorem ma być Anglia pokryta siecią małych oddziałów banku. W 1885 r. było 8 kantorów i 67 oddziałów a tylko w 1886 „powstał” jeden kantor (warszawski) i 13 oddziałów. Do 1890 r. ilość kantorów i oddziałów osiągnęła 91 nie licząc tymczasowych.⁴⁹ Nietrudno zauważyć, że największy skok w rozwoju sieci filialnej rosyjskiego banku państwowego stanowiło przejście Banku Polskiego. Kantor warszawski bazując na swoim doświadczeniu stał się jedną z największych filii biorąc pod uwagę rozmiar operacji bankowych. Przede wszystkim dotyczyło to kredytów tzw. melioracyjnych, które stały się wzorcem dla późniejszych rozwiązań rosyjskich.⁵⁰

Komisja powołana do rewizji statutu banku państwowego zaleciła zdecydowane zagęszczenie jego przedstawicielstw terenowych, zwiększenia ich liczby 800-900. Wzorując się na rozwiązaniach zachodnich argumentowano, że korzystniej jest pokryć Imperium siecią małych oddziałów, niż rzadko rozrzuconymi dużymi kantorami. Zalecano dokonać klasyfikacji oddziałów na kategorie determinujące obsadę, ale i rodzaje prowadzonych operacji (podstawą miał być drobny kredyt). Do pewnego stopnia zalecenia te uwzględnił nowy statut banku z 1894 r.⁵¹

W 1892 r. minister finansów S. J. Witte zainicjował reformę rosyjskiego banku państwowego m.in. poprzez wprowadzenie nowego statutu banku. Opracowanie nowych założeń powierzono A. Antonowiczowi, dla którego Bank Polski był wzorem a ówczesny warszawski oddział banku państwowego jedynie jego słabą kopią

⁴⁶ *Краткий очерк деятельности Польского банка...*, s. 222-223.

⁴⁷ Patrz szerzej: П.В. Лизунов, *Создание Государственного банка. Устав 1860 года*, [w:] *История банка России. 1860-2010, в 2-х томах*, пред. редсовета Г.И. Лунтовский, т. 1: *Государственный банк Российской империи*, отв. ред. Ю.А. Петров, С.В. Татаринов, Москва 2010, s. 120-144.

⁴⁸ П.П. Мигулин, *Русский государственный кредит*, т. 1, Харьков 1904, s. 234.

⁴⁹ И.Н. Левичева, *Организационная структура, территориальные учреждения, служащие банка*, [w:] *История банка России...*, s. 310; О.И. Френкель, *Филиальная сеть Государственного банка Российской империи в 1860-е - 1880-е гг.: статистический и геоинформационный анализ*, „Историческая информатика” 2017, № 1, s. 15-37, (dostęp on line) http://e-notabene.ru/istinf/article_22185.html

⁵⁰ И.Н. Левичева, *Организационная структура...*, op. cit.

⁵¹ А.В. Бугров, *Московская контора Государственного банка Российской империи*, Приложение к журналу «Банки и технологии» 1999, 224 с.

choć nie przestawał udzielać pożyczek przemysłowcom i ziemianom. Nowy statut zatwierdzono 6 czerwca 1894 r.⁵² i zawierał on rozwiązania przejęte właśnie z banku polskiego. Następnie 17 sierpnia 1894 r. Witte zatwierdził «Наказ для производства промышленных ссуд». Pożyczki przemysłowe stały się odtąd ważnym produktem bankowym.⁵³

Statut banku państwowego z 1894 r.⁵⁴ w preambule zabraniał ministrowi finansów tworzenia przedstawicielstw banku w miejscowościach, gdzie znajdują się kasy państwowe, którym można by powierzyć operacje banku z ewentualnym zwiększeniem ich środków. Przez trzy lata kontroler państwowy miał wydawać zasady rewizji przedstawicielstw banku jedynie po konsultacji z ministrem finansów a potem już w ustalonym trybie. Przedstawicielstwami terenowymi banku państwowego miały być już nie tylko kantory i oddziały ale i agencje. Przy czym kantorom pod względem administracyjnym i rachunkowym podlegały oddziały, oddziały tymczasowe i agencje działające na terenie danego okręgu. Zakres operacji każdego przedstawicielstwa banku państwowego miał być określany przez radę. Oddziały były administrowane przez zarządzających. Sprawy na wyższych szczeblach rozpatrywano przez radę i zarząd a w oddziale podlegały konsultacji zarządzającego z kontrolerem, który mógł dołączyć do decyzji votum separatum. Wszystkie pisma od oddziału podpisywać miał zarządzający wraz z kontrolerem. Obaj byli mianowani przez ministra finansów na wniosek zarządzającego bankiem państwowym. Każdy kantor składał się z czterech wydziałów: kasowego, kontrolnego, buchalterskiego i kancelaryjnego. Kierowali nimi starszy kasjer, kontroler, buchalter, referent lub sekretarz, którzy podlegali bezpośrednio zarządzającemu kantorem. Ponadto przy zarządzie kantoru działał komitet rachunkowo-pożyczkowy⁵⁵ powołany do opiniowania kredytów (pożyczek), oceny wiarygodności weksli, zastawów i zabezpieczeń. W Królestwie przy oddziałach banku powoływano także komitety kredytu rolniczego. Komitety te składały się pod przewodnictwem zarządzającego z dyrektora zarządzającego operacjami rachunkowo-pożyczkowymi a w oddziałach z kontrolera, i zapraszanych członków (ekspertów, znawców gospodarki wiejskiej, przemysłu, handlu i ekonomii). Mianowano ich według uznania kierownictwa banku na dwa lata w dowolnej liczbie. Zarządzający kantorem mianowany przez cara na wniosek ministra posiadał pełnię władzy administracyjnej, kancelaryjnej i personalnej na terenie okręgu. Zarząd pod jego przewodnictwem składał się z dyrektorów mianowanych przez ministra finansów na jego wniosek. Ilość dyrektorów określał dla każdego kantoru minister na wniosek rady. Każdy z dyrektorów miał indywidualnie określone kompetencje.⁵⁶

⁵² Zbiór Praw, t. 19 (1894), s. 853 i n., 6 VI 1894 r.

⁵³ Сборник наказов и правил по операциям Государственного банка. С приложением устава Государственного банка, Санкт Петербург 1913, s. 16; А. В. Бутров, Государственный банк Российской империи: из истории мелiorационного кредита, „Деньги и кредит”, 2014, nr 1, s. 63-68.

⁵⁴ ПСЗРИ III, т. 14 (1894), № 10767, июня 6, Устав Государственного банка; СУиРП, 1894 г., июня 24, ст. 698.

⁵⁵ И.Н. Левичева, Организационная структура, территориальные учреждения, служащие банка, [w:] История банка России..., s. 305-339.

⁵⁶ И.Н. Левичева, Организационная структура, территориальные учреждения, служащие банка,

Wraz z nowym statutem wprowadzono nowy etat banku państwowego. Na czele struktur stał zarząd centralny banku. Szczebel niżej w hierarchii znajdowały się kantory. Osobny etat miał kantor petersburski.

Etat Warszawskiego kantoru banku państwowego.

с	Содержаніе въ годъ одному.				Классы и разряды.		
	Жалованья.	Столовыхъ.	Квартпныхъ.	Всего.	По должн- сти.	По штатъ на мудрѣ.	По пенсіи.
	Р у б л и.						
Управляющій	4.700	2.300	каз. кв.	7.000	V	V	III, 1 ст.
—	4.000	2.000	каз. кв.	6.000	V	V	III, 1 ст.
Директоръ	2.100	1.100	800	4.000	VI	VI	III, 2 ст.
—	1.800	1.000	700	3.500	VI	VI	III, 2 ст.
Старшій: Кассиръ, Контролеръ, Бухгалтеръ и Секретарь	1.100	500	400	2.000	VII	VII	VII
Кассиръ, Контролеръ, Бухгалтеръ и Секретарь	640	320	240	1.200	VIII	VIII	VIII
Помощникъ Кассира, Контролера, Бухгалтера и Секретаря I разряда	550	250	200	1.000	IX	IX	VIII
Помощникъ Кассира, Контролера, Бухгалтера и Секретаря II разряда	420	220	160	800	X	X	IX
Помощникъ Кассира, Контролера, Бухгалтера и Секретаря III разряда	320	160	120	600	XII	X	IX
Архивариусъ	640	320	240	1.200	IX	IX	VIII
Экзекуторъ	700	300	каз. кв.	1.000	VIII	VIII	VIII
Смотритель зданія	700	300	каз. кв.	1.000	VIII	VIII	VIII
Юрисконсультъ	960	480	360	1.800	VII	VII	VII
Врачъ	320	160	120	600	—	—	По медиц. полож.
Архитекторъ	550	250	200	1.000	IX	IX	VIII
Смотритель магазина	800	400	каз. кв.	1.200	IX	IX	VIII
Надзиратель	550	250	каз. кв.	800	X	X	IX
Помощникъ его	400	200	каз. кв.	600	X	X	IX

Źródło: ПСЗРИ III, т. 14 (1894), № 10767, штаты и табели.

Pozostałe kantory składały się z zarządzającego, dwóch dyrektorów, kasjerów, kontrolerów, buchalterów i sekretarzy, ich pomocników, archiwariusza, egzekutora, dozorca budynku, radcy prawnego, lekarza, architekta, dozorca magazynu nadzorca i jego pomocnika. Etaty oddziałów podzielono między trzy kategorie z różnym wy- miarem wynagrodzenia tych samych stanowisk: zarządzającego, kontrolera, kasjera, buchaltera (tylko w 1 i 2 kat.), sekretarza (tak samo), pomocnika kontrolera, pomoc-

nika kasjera (trzech a w oddziałach 3 kat. – dwóch), pomocnik buchaltera (trzech i tylko w oddziałach 1 i 2 kat.), urzędników rachunkowych (dwóch, tylko w oddziałach 3 kat.), tłumacze (tylko w oddziałach 2 i 3 kat.). Określono też etat agencji banku, ale tych w Królestwie nie było. Co ciekawe i wyjątkowe stanowiska w strukturach banku państwowego mogli zajmować ludzie nie tylko nie posiadający odpowiednich rang do klas stanowisk, ale nawet w ogóle nie posiadających rang ani prawa na wstąpienie do służby cywilnej. Wysokość wynagrodzenia pracowników banku państwowego „pochodzenia rosyjskiego” w Królestwie Polskim zwiększono o 15% za wyjątkiem zarządzającego kantorem i stanowisk specjalnych w kantorze: archiwariusza, egzekutora, dozorczy budynku, radcy prawnego, lekarza, architekta, dozorczy magazynu, nadzorczy i jego pomocnika.⁵⁷

Co ciekawe jedynie w Królestwie Polskim urzędnikom banku państwowego Rosji za korzystanie z mieszkań służbowych potrącano z wynagrodzenia. W kantorze warszawskim *kwartirnyje* stanowiły 25% całego wynagrodzenia, w jego oddziałach - od 16 do 20%. Było to niekorzystne dla urzędników, szczególnie na stanowiskach kierowniczych, gdzie przy wysokim wynagrodzeniu kwatery służbowa kosztowała niemało. Dlatego wyżsi urzędnicy warszawskiego kantoru woleli zachowywać dodatki mieszkaniowe niż korzystać z kwatery w naturze. Tak więc z mieszkań służbowych korzystali urzędnicy na niższych stanowiskach i dlatego ogólna suma pieniędzy ściąganych za mieszkania służbowe była w tym rejonie banku znacznie mniejsza. Jednocześnie trzeba zaznaczyć, że znacznie wyższe było wynagrodzenie urzędników banku państwowego w kantorze warszawskim i jego oddziałach, od 20 do 100 % większe niż przewidziane w etatach innych kantorów i oddziałów.⁵⁸

4. Struktury terenowe banku państwowego

Warto przytoczyć ogólny stan strukturalny banku w 1897 r.⁵⁹: zarząd centralny w Sankt Petersburgu, 9 kantorów, 103 oddziały, 9 czasowych oddziałów. Niebawem, w roku 1900, struktury banku państwowego zostały podzielone na dwanaście rejonów. Teren Królestwa Polskiego stanowił IX Nadwiślański rejon. Oddziały były zaseregowane do jednej z trzech kategorii co determinowało wielkość etatu i finansowanie. Rejonem dziewiątym zarządzał kantor warszawski, który miał w tym czasie dziewięć oddziałów⁶⁰, ponieważ w 1890 r. zlikwidowano oddział włocławski i kielecki. W 1910 r. Bank Państwowy miał 9 kantorów (m.in. warszawski) i 145 stałych oddziałów a w tym: kaliski, łódzki, łomżyński, lubelski, piotrkowski, płocki, radomski, tomaszowski, częstochowski.⁶¹ Tymczasowo (sezonowo) otwierano rokrocznie dziewięć oddziałów z powodu jarmarków lub aktywności letniskowej. Dodajmy, że rosyjski bank pań-

⁵⁷ ПСЗРИ III, т. 14 (1894), № 10767, штаты и табели, расписание должностей.

⁵⁸ И. Левичева, *Служащие государственного банка, его конторы и отделений*, on-line <http://www.ver.ru/bbl/history/cbr1-1.html> [dostęp 2 XI 2017 r.].

⁵⁹ *Отчет Государственного банка за 1897 г.*, Санкт-Петербург 1898, s. 60-67, 172-179, 184-185.

⁶⁰ ПСЗРИ II, т. 38, № 40411, О разрешении открывать отделения Государственного банка в разных городах империи.

⁶¹ Л.М. Варшавский, *Банки и банкирские конторы Российской империи*, 2 издание, Москва 1910, s. 20-22.

stwowy jeszcze na rok 1916 planował rozwój swojej sieci filialnej w Królestwie poprzez utworzenie oddziałów w Kielcach i Suwałkach. Oczywiście do tego nie doszło.⁶²

Kategorie rejonów wpływały na skład etatu. Przykładowo w kantorze moskiewskim w 1916 r. było 5 dyrektorów, w warszawskim czy kijowskim – 4, a już w charkowskim tylko 3. Na dzień 1 sierpnia 1916 r. poza centralą piotrogrodzką było 10 kantorów i 136 oddziałów banku państwowego: I kat. – 17, II kat. – 69 i III kat. – 50. Oddziały z Królestwa ewakuowano jako pierwsze ale nadal działały. Pierwszym ewakuowanym oddziałem był częstochowski oddział II kat. Kierowany przez Eugeniusza Sikorskiego, który trafił do Jekatierinodar (obecnie Krasnodar, Północny Kaukaz).⁶³

Jak już wspomniano wyżej w 1890, a dokładniej w 1889 r., zlikwidowano oddziały banku we Włocławku i Kielcach. Wydano wtedy akt likwidacji oddziału częstochowskiego⁶⁴ przy czym w ciągu pół roku sprawy oddziału włocławskiego miały być przekazane do Warszawy, kieleckiego do Radomia a częstochowskiego do Piotrkowa, ale niebawem zmieniono zdanie co do oddziału w Częstochowie za to zniesiono oddział w Piotrkowie⁶⁵ jednak i z tego się wycofano aktem 5 V 1895 r.⁶⁶ Przy czym nie widać przerw w działalności oddziału częstochowskiego czy piotrkowskiego.

Typowym, stale działającym, prowincjonalnym oddziałem banku państwowego w Królestwie, był oddział kaliski. Nie wyróżniał się ani obsługą wielkiego przemysłu ani górnictwa czy letniej rezydencji cara. Oddział ten zaliczono do III kategorii, mieścił się we własnym budynku i posiadał 446 oraz 933 sążni kw. ziemi. Warto przytoczyć kilka danych dotyczących jego działalności. W sprawozdaniach statystycznych dzielono jego wpływy na te które wpłacono do kasy banku i do kas skarbowych (*kaznaczejstw*). Dla przykładu w oddziale kaliskim wyrażone w tysiącach rubli w dziesięcioleciu poprzedzającym wybuch I wojny światowej stale rosły, od 29.491 (15.590 w banku i 13.901 w kasach) w 1904 r. do 82.403 (56.840 w banku i 25.563 w kasach) w 1913 r.⁶⁷ Wyплаты bank realizował obsługując rachunki szybkich zobowiązań, rachunki weksli miejscowych i z innych miast, z tytułu przysyłanych weksli do banku i do kas, z rachunków bieżących pod weksle (w 1910 r. – 0, w 1911 r. – 1965 tys. rub.) i pod papiery procentowe. Wydawano też oczywiście pożyczki: pod zastaw takich papierów, towarów, dokumentów na towary (brak), instytucjom drobnego kredytu (brak), gospodarzom wiejskim (ciągle, od 10 do 35 tys.), zakładom przemysłowym (brak), rzemieślnikom i rękodzielnikom (brak), na zakup maszyn i sprzętów rolniczych (brak). Wyplacano też

⁶² Сборник наказов и правил по операциям государственного банка..., s. 41-67; Список учреждений госбанка с указанием их разряда, времени их открытия и приписанных к ним казначействам; А. В. Бугров, Государственный банк и российская провинция (1860-1917), „Экономическая История: Ежегодник”, R. 2004, s. 452.

⁶³ В. Лазарев, Государственный банк и его кассиры, „Антиквариат, предметы искусства и коллекционирования” 2009, № 70, s.122-132, <http://bonistika.net/library.php?par=3&id=592>.

⁶⁴ Zbiór Praw, t. 10 (1889), s. 167. 19 września i 10 listopada 1889 r.; СУиРП 1889 г., № 130, ноября 21-го.

⁶⁵ Zbiór Praw, t. 11 (1890), s. 241, 9 III 1890 r.

⁶⁶ Zbiór Praw t. 21 (1895), s. 411, 5 V 1895 r., o pozostawieniu oddziału banku państwowego w m. Piotrkowie.

⁶⁷ AP w Kaliszu, Oddział Banku Państwowego Imperium Rosyjskiego (dalej: OBPIR), sygn. 343, Государственный Банк. Данные по калишскому отделению за 1904-1913 гг., Санкт-Петербург 1914.

tw. awanse pośrednikom (w Kaliszu nie) a do wypłat zaliczano też oprotestowane weksle (w Kaliszu stale od kilkudziesięciu do 361 tysięcy) i odroczone długi (brak). Dla przykładu w Kaliszu wypłaty utrzymywały się do 1910 r. na podobnym poziomie od ok. 4.000 tys. rub. do ok. 10.000 tys. rub. by następnie zacząć gwałtownie rosnać (15.665, 20.752, 23.574). Wypłaty z tytułu innych aktywów to papiery procentowe należące do banku czy wypłaty z różnych innych niewymienionych wyżej rachunków realizowane zarówno w kasie banku jak i kasach skarbowych. Tego typu wypłaty także stale i szybko rosły w oddziale kaliskim od 36.057 tys. do 107.229 tys.⁶⁸

Innym rodzajem operacji były obroty między oddziałami banku państwowego: zaliczenia na konto, przesyłki złota i srebra, papierów procentowych, weksli, przelewy, nadwyżki wydane z dochodów państwowych ponad wpływy, wypłaty dla kas oszczędnościowych, na kupony i edycje papierów wartościowych. Inne wypłaty do innych oddziałów w Kaliszu od 278 tys. do 1030 tys. rub.⁶⁹

Wpływy z innych oddziałów banku następowały z tych samych tytułów oraz z rozliczeń kolejowych (tych akurat brak w Kaliszu). Kasom skarbowym wydano w rozliczeniu od 12.725 tys. do 20.045 tys. rub. a w rozliczeniu kas skarbowych z oddziałami banku od ok. 40.000 tys. do prawie 100.000 tys. rub. Przyjmowano też wpłaty na rachunki bieżące, zarówno gotówki jak i depozytów. Inne zaliczenia pasywów to np. niewypłacone przekazy do oddziałów banku i kas skarbowych. Bank i podległe mu kasy przyjmowały też papiery wartościowe i dokumenty na przechowywanie.⁷⁰

Zdecydowanie najwięcej dochodów kaliski oddział miał z tytułu procentów od rachunków i pożyczek (152 tys. rub na 172 tys. ryb). Z tego wydawał na utrzymanie personelu w 1904 r. 26 tys. rub. , w 1907 r. – 27 tys., 1908 – 29 tys., w 1910 r. – 30 tys., w 1912 – 34 tys. a w 1913 r. – 37 tys. rub. We wspomnianym okresie trzy razy wydano też pieniądze na budowy w 1905 r. 3 tys., w 1907 - 2 tys. a w 1910 r. aż 50 tys. rub. Stale też występowały inne wydatki budżetowe od 9 do 26 tys. rub. Oddział kaliski osiągał czystego zysku: w 1904 r. 22 tys. rub. potem po kilka tysięcy a od 1909 r. dochód zaczął gwałtownie rosnać: 20, -12 (z powodu budowy), 37, 85 i w 1913 r. wyniósł 104 tys. rub. czysty dochód kas skarbowych wahał się między plusem a minusem. Wydział rachunkowy nie wykazywał żadnych uczestników ani dokumentów. Udzielano też kredytów bankom prywatnym lub raczej obsługiwano stare kredyty.⁷¹

Tab. nr 1. Skład etatowy oddziału kaliskiego

	1904	1909	1911	1913
zarząd ogólny	2	2	2	2
kontrola	1	1	2	3
buchalteria	9	12	12	18

⁶⁸ AP w Kaliszu, OBPIR, sygn. 343, *Государственный Банк. Данные по калишскому отделению за 1904-1913 гг.*, Санкт-Петербург 1914.

⁶⁹ Tamże.

⁷⁰ Tamże.

⁷¹ AP w Kaliszu, OBPIR, sygn. 343, *Государственный Банк. Данные по калишскому отделению за 1904-1913 гг.*, Санкт-Петербург 1914.

sekretarz	1	1	1	1
kasa	4	4	4	5
kanceliści	4	1	2	-
inspekcja drobnego kredytu				
inspektorzy	-	1	1	2
p.o. referentów ds. inspekcji	-	-	-	-
kanceliści	-	-	1	2

Źródło: Государственный Банк. Данные по калишскому отделению за 1904-1913 гг., Санкт-Петербург 1914, s. 340

W XX wieku (patrz tabela nr 1) kadry oddziału kaliskiego stanowiło od 21 do 29 urzędników, głównie pracujących w buchalterii (9-18 os.) i kasie (4-5 os.). Początkowo było 4 kancelistów, ale najpierw ich liczbę zmniejszono do jednego, dwóch a w 1911 r. zlikwidowano tego rodzaju etaty. Co w rzeczywistości oznaczało korzystanie z pracowników najemnych, nie posiadających statusu urzędnika państwowego. Inspekcja drobnego kredytu pojawia się w 1908 r. początkowo w postaci samego inspektora, któremu w 1910 r. dodano kancelistę. W 1913 r. było już dwóch inspektorów i dwóch kancelistów.⁷²

Znamienne było to, że bank państwowy mógł działać także przez inne organy państwa, szczególnie z resortu finansów, co jeszcze bardziej uwydatnia jego charakterystykę jako urzędu administracji państwowej. Najlepszym przykładem są gubernialne, okręgowe i powiatowe kasy skarbowe (*kaznaczejstwa*). Pobierały one i przechowywały pieniądze i inne wartości na rachunek skarbu państwa. Dokonywały wpłat na podstawie właściwych poleceń i prowadziły rachunkowość wpływów i wydatków funduszy państwowych. W pewnym sensie były one agendami banku a izby skarbowe czuwały nad wpłatami do Banku Polskiego i zarządzały dokonywanie przelewów na rachunek banku z podległych sobie kas. Kasom skarbowym mogły być powierzone niektóre czynności bankowe z ramienia banku państwowego.

Nic więc dziwnego, że choć kasy państwowe podlegały strukturalnie izbom skarbowym to pokazując struktury banku państwowego uwzględniano kasy także jako jego agendy. Dla przykładu na terenie Królestwa struktura banku państwowego na początku XX wieku wyglądała następująco:

- kantor warszawski z kasami państwowymi guberni warszawskiej i siedleckiej,
- oddział kaliski z kasami państwowymi tej guberni,
- oddział łódzki z kasą państwową łódzką,
- oddział łomżyński z kasami państwowymi tej guberni,
- oddział lubelski, j.w.,
- oddział piotrkowski z podległymi kasami państwowymi w Będzinie, Brzezynie, Łasku, Noworadomsku, Piotrkowie i Rajewie,
- oddział płocki podległymi kasami państwowymi tej guberni,
- oddział radomski z podległymi kasami państwowymi guberni radomskiej i kieleckiej,

⁷² AP w Kaliszu, OBPIR, sygn. 343, Государственный Банк. Данные по калишскому отделению за 1904-1913 гг., Санкт-Петербург 1914.

- oddział tomaszowski i podległa mu kasa państwowa w Tomaszowie,
- oddział częstochowski, i podległa mu kasa państwowa w Częstochowie.

Kasy państwowe guberni suwalskiej wykonywały operacje na rzecz grodzieńskiego oddziału banku państwowego podległego kantorowi ryskiemu (północno-zachodni rejon banku państwowego).⁷³ Jednak jeszcze w końcu wieku XIX kasy tej guberni pracowały na rzecz oddziału banku w Łomży. Ostatecznie nie był to jedyny przykład penetracji Królestwa Polskiego przez oddziały banku państwowego podległe innym niż warszawskiemu kantorowi.

W związku z utworzeniem guberni chełmskiej i wydzieleniem jej z Królestwa Polskiego (z podległości generał-gubernatorowi warszawskiemu) także na omawianym tu polu zaszły pewne zmiany. W styczniu 1913 bank państwowy rozesłał do kantorów, oddziałów i co znamienne także do kas skarbowych (*kaznaczejstw*) cyrkularz, w którym zareagowano na nowe podporządkowanie kas skarbowych byłej guberni siedleckiej i nowej – chełmskiej. Po konsultacjach kasy skarbowe guberni chełmskiej przypisano z dniem 1 stycznia 1914 r. pod względem operacji bankowych do równieńskiego oddziału banku państwowego (podległy kantorowi kijowskiego, południowo-zachodni rej banku państwowego) a oddziałowi łomżyńskiemu i lubelskiemu podporządkować te 5 kas skarbowych b. guberni siedleckiej, które przedtem podlegały warszawskiemu kantorowi a nie weszły w skład guberni chełmskiej. Zmiany te porządkuje poniższa tabela.

Wykaz kas skarbowych, które zmieniły swoje podporządkowanie oddziałom banku

gubernia	kasa skarbowa	izba skarbowa	oddział banku od 1 I 1914 r.
chełmska	biłgorajska	chełmska	równieński
-	bielska*	-	-
-	włodawska*	-	-
-	hrubieszowska	-	-
-	zamojska	-	-
-	tomaszowska	-	-
-	chełmska	-	-
-	janowska* (pow. konstantynowski)	-	-
lubelska	garwolińska*	lubelska	lubelski
-	łukowska*	-	-
-	sokołowska*	-	-
-	siedlecka*	-	-
łomżyńska	węgrowskie*	łomżyńska	łomżyński

* kasy podległe kantorowi warszawskiemu do 1 I 1914 r.

Źródło: AP w Kaliszu, OBPIR, syg. 388.

⁷³ А. В. Бугров, *Канторы, отделения и зернохранилища Государственного банка*, [w:] *История банка России...*, s. 527-547.

Jednocześnie w kasach skarbowych guberni chełmskiej zachowano polskie przepisy odnośnie wypłat przysyłanych weksli i protestów weksli, ale wykluczono z czasu urzędowego dni świąt katolickich wg kalendarza gregoriańskiego, ponieważ ustawa o utworzeniu guberni chełmskiej z 23 czerwca 1912 r. zniosła odnośne przepisy ustawy z 15 maja 1881 r. o uwolnieniu od zajęć w dni świąteczne urzędów Królestwa Polskiego.

Podobnie inne urzędy zajmujące się ściąganiem podatków do pewnego stopnia były agendami banku państwowego, jak na przykład urzędy celne. Kasy urzędów celnych mogły przyjmować wpłaty różnych podatków i opłat na konta banku. Tylko cztery urzędy celne (warszawski, mławski, nieszawski, słupecki), których kompetencje dotyczyły Królestwa Polskiego, mieściły się w miastach gdzie istniały agendy banku lub kasy skarbowe z którymi mogły one prowadzić operacje kasowo-bankowe. Natomiast pozostałym przyporządkowano następujące agendy banku:

aleksandrowski - kantor warszawski banku,
wierzbołowski – kowieński oddział banku,
wieruszowski – kaliski oddział banku
wołoczyski – kijowski kantor banku,
herbski – częstochowski oddział banku,
grajewski – łomżyński oddział banku,
granicki – częstochowski oddział banku,
nowosielicki – kijowski kantor banku,
radziwiłowski – równieński oddział banku
sosnowiecki – częstochowski oddział banku,
szczypiorski – kaliski oddział banku.⁷⁴

I tu także widać penetrowanie terytorium Królestwa przez agendy banku państwowego spoza jego terytorium.

Bankowi państwowemu powierzono nadzór nad instytucjami drobnego kredytu i powołano odpowiednią inspekcję w jego strukturach. Ponadto przy jego agendach oraz innych urzędach państwowych, szczególnie urzędach poczt i telegrafów powstały kasy zapomogowo-pożyczkowe. Ten temat zasługuje już jednak na odrębny artykuł.

5. Zakończenie

Rosyjski bank państwowy rozciągnął swoją działalność na Królestwo Polskie kilka lat wcześniej niż podaje znana nam literatura przedmiotu. Mianowicie w 1884 r. powstaje tomaszowski oddział banku państwowego najpewniej do obsługi organizacji pobytów cara z rodziną i świtą w Spale. Dwa lata później struktury i majątek Banku Polskiego zostały przejęte przez bank państwowy, ale przejęcie to nie oznaczało zatarcia specyfiki, a cele i metody działania Banku Polskiego stały się wzorcem dla banku rosyjskiego. Podobnie oddziały Banku Polskiego nadal działały jako oddziały banku

⁷⁴ AP w Kaliszu, OBPIR, syg. 388, *Правила об операциям по внесению в первоклассныя таможни авансов в счет таможенных пошлин и других сборов*, 5 сент. 1912 г.; Тамже, *Выписка из утв. 25 сент. 1913 г. г. управляющим министерством финансов, по соглашению с госконтролером, правил*, s. 176-181

państwowego podległe kantorowi warszawskiemu. Podobnie jak przedtem agendy banku państwowego korzystały z pośrednictwa kas różnych urzędów: skarbowych, miejskich, solnych, celnych i pocztowych. Znalazło to odzwierciedlenie w nowym statucie banku państwowego z 1894 r. w postaci zakazu tworzenia przedstawicielstw banku w miejscowościach, gdzie znajdowały się kasy państwowe. Agendami banku były też kasy oszczędnościowe oraz magazyny zbożowe, przyjmujące zboże pod zastaw pożyczek. Także wbrew panującemu przekonaniu kantor warszawski nie obejmował całego Królestwa Polskiego, ponieważ kasy państwowe guberni suwalskiej co najmniej od przełomu wieków należały do Północno-zachodniego rejonu banku państwowego a jeszcze inaczej kształtowała się podległość urzędów celnych. Oczywiście było powiązanie kas skarbowych guberni chełmskiej z dniem 1 stycznia 1914 r. z równieńskim oddziałem banku podległym kantorowi kijowskiemu. Po likwidacji oddziału wrocławskiego i kieleckiego w końcu XIX wieku rejon IX „Nadwiślański” składał się z dziewięciu oddziałów.

BIBLIOGRAFIA

źródła

- Archiwum Państwowe w Kaliszu, Bank Państwowy oddział w Kaliszu, syg. 388, 663, Dziennik Praw Królestwa Polskiego, t. 12, 62, 67, 69
- Zbiór Postanowień Administracyjnych Królestwa Polskiego, Wydział Skarbu, t. X, Bank Polski
- Zbiór Praw, tom 2 (1872), 3 (1873), 6 (1875), 7 (1875 cz. 2), 8 (1889 cz. 1), 10 (1889), 11 (1890), 13 (1878), 19 (1894), 21 (1895), 29 (1885, cz. 3), 30 (1885, cz. 4), 31 (1886, 1 półrocze)
- Отчет Государственного банка за 1897 г., Санкт-Петербург 1898.*
- Отчет Государственного банка, его контор и отделений за 1888 год, Санкт-Петербург 1889*
- Отчет Государственного банка; Государственный банк. Данные по конторам и отделениям. 1901-1910, Санкт-Петербург 1912*
- Памятная книжка петроковской губернии на 1885 год.*
- Полное собрание законов Российской империи: собр. II, т. 38, № 40411; собр. III, т. 5 (1885), № 3019; собр. III, т. 14 (1894), № 10767,
- Сборник наказов и правил по операциям Государственного банка. С приложением устава Государственного банка, Sankt Petersburg 1913, s. 16;*
- Сборник наказов и правил по операциям государственного банка..., s. 41-67;*
- Свод Узаконений и Распоряжений Правительства: 1872 г., № 16; 1873 г., № 59; 1875 г., № 46; 1876 г., № 7; 1885, art. 55; 1885, art. 625; 1889 г., № 130; 1894 г., ст. 698.
- Список учреждений госбанка с указанием их разряда, времени их открытия и приписанных к ним казначействам.*

literatura

- Bank Polski 1828-1928, Warszawa 1928.*
- Buczowski T.J., Nowak H., *Bank Polski 1828-1928. Dla upamiętnienia stuletniego jubileuszu otwarcia, Warszawa 1928.*

- Gluck L., *Bank Polski 1828–1885. Fakty i problemy*, [w:] *Bank Polski 1828–1885*, Warszawa 1988.
- Grodek A., *Bloch Jan Gotlib*, [hasło w:] *Polski Słownik Biograficzny*, t. 2, Kraków 1936.
- Grodek A., *Idea banku narodowego, geneza Banku Polskiego 1763–1828*, Warszawa 1936.
- Grzybowski H., *Historia państwa i prawa Polski*, t. 4: *Od uwłaszczenia do odrodzenia państwa*, Warszawa 1982.
- Karpiński S., *Zasady działalności banków i zarys historyczny głównych epok ich rozwoju*, Warszawa 1898.
- Kosieradzka E., *Geneza banku centralnego na ziemiach polskich*, „*Annales UMCS*” VOL. LXIII, 1, sectio G, 2016.
- Latawiec K., Górak A., Legieć J., Bogdanow S., *Naczelnicy organów rosyjskiej administracji specjalnej w Królestwie Polskim w latach 1839–1918. Słownik biograficzny. Tom 3: Zarząd dobrami, finansami, przemysłem i handlem*, Lublin 2018.
- Leszczyńska C., *Polska bankowość centralna 1828–1989: Bank Polski, Polska Krajowa Kasa Pożyczkowa, Bank Polski SA, Narodowy Bank Polski*, „*Bank i Kredyt*”, 2006, nr 2.
- Leszczyńska C., *Zarys historii polskiej bankowości centralnej*, Warszawa 2010, www.nbp.pl/publikacje/historia/rzut.pdf
- Okolski A., *Wykład prawa administracyjnego oraz prawa administracyjnego obowiązującego w Królestwie Polskiem*, t. I, Warszawa 1880.
- Peretz A., *Instytucje Banknotowe. Ich historia, znaczenie i działalność*, Warszawa 1913.
- Radziszewski H., *Bank Polski*, Warszawa 1910.
- Rembertowski J.N., *Bank Polski w okresie 50-letnim (1828–1878)*, odbitka z *Ekonomisty*, Warszawa 1878.
- Terlecki W., *Mennica Warszawska 1765–1965*, Wrocław 1970.
- Блиох И.О., *Финансы России XIX столетия: История. Статистика*, Санкт-Петербург 1882.
- Бугров А. В., *Государственный банк и российская провинция (1860–1917)*, „*Экономическая История: Ежегодник*”, Р. 2004.
- Бугров А. В., *Государственный банк Российской империи: из истории мелиорационного кредита*, „*Деньги и кредит*”, 2014, nr 1.
- Бугров А. В., *Конторы, отделения и зернохранилища Государственного банка*, [w:] *История банка России. 1860–2010, в 2-х томах*, пред. редсовета Г.И. Лунтовский, т. 1: *Государственный банк Российской империи*, отв. ред. Ю.А. Петров, С.В. Татаринев, Москва 2010
- Бугров А.В., *Московская контора Государственного банка Российской империи*, Приложение к журналу «*Банки и технологии*» 1999.
- Варшавский Л.М., *Банки и банкирские конторы Российской империи*, 2 издание, Москва 1910.
- Васильев А. А., *Новгородское и Череповецкое отделение государственного банка «1895–1914 гг.*, „*Новгородский исторический сборник РАН*”, 2005.
- Государственный Банк. Данные по калишскому отделению за 1904–1913 гг.*, Санкт-Петербург 1914.
- Государственный банк. Данные по конторам и отделениям. 1905–1914*, Петроград 1915.
- Гурьев А.Н., *К реформе Государственного банка*, Санкт-Петербург 1893.

Краткий очерк деятельности Польского банка за все время существования его с 1828 г. по 1886 год, а также деятельности Варшавской конторы государственного банка за время с 1-го января 1886 года до 1-го января 1894 года, Warszawa 1894.

Лазарев В., *Государственный банк и его кассиры, „Антиквариат, предметы искусства и коллекционирования”* 2009, № 70, s.122-132, <http://bonistika.net/library.php?pag=3&id=592>.

Ламанский Е. И., *Статистический обзор операций государственных кредитных установлений с 1817 г. до настоящего времени, Санкт-Петербург 1854.*

Левичева И.Н., *Организационная структура, территориальные учреждения, служащие банка, [w:] История банка России. 1860-2010, в 2-х томах, пред. редсовета Г.И. Лунтовский, т. 1: Государственный банк Российской империи, отв. ред. Ю.А. Петров, С.В. Татаринов, Москва 2010.*

Левичева И.Н., *Служащие государственного банка, его контор и отделений, on-line* <http://www.ver.ru/bbl/history/cbr1-1.html> [dostęp 2 XI 2017 r.].

Лизунов П.В., *Создание Государственного банка. Устав 1860 года, [w:] История банка России. 1860-2010, в 2-х томах, пред. редсовета Г.И. Лунтовский, т. 1: Государственный банк Российской империи, отв. ред. Ю.А. Петров, С.В. Татаринов, Москва 2010.*

Мигулин П.П., *Русский государственный кредит, т. 1, Харьков 1904.*

Петлин Н.С., *Назначение, устройство и очерк деятельности Государственного банка, Санкт-Петербург 1892.*

Судейкин В.Т., *Государственный банк: исследование его устройства, экономического и финансового значения, Санкт-Петербург 1891.*

Френкель О.И., *Филиальная сеть Государственного банка Российской империи в 1860-е – 1880-е гг.: статистический и геоинформационный анализ, „Историческая информатика”* 2017, № 1, s. 15-37, (dostęp on line) http://e-notabene.ru/istinf/article_22185.html.